

KUR'AN-FİTRAT İLİŞKİSİ VE İNSANI YÖNETEN DEĞERLER

Hasan Rıza ÖZDEMİR*

Öz

Yüce Kur'an insan hayatını anlamlandıran vahiy mahsulü ilahi kitaptır. Kur'an'ın Rûm suresi 30. âyetinde geçen fitrat kavramı ile insanın anlam arayışı arasındaki münasebet önemlidir. Âyette yaratılış hikmeti gereği Kur'anî ilkelere göre hareket edip varoluşunu gerçekleştirmeye çağrılan insan, eylemlerinin sonunda elde ettiği kazanımlarına onu yöneten değerlerin kaynağı olan Kur'an ilkeleri doğrultusunda anlam vermelidir. İnsanı yöneten değerlerin vahiy temelli olması hayatına verdiği anlamın fitrî (doğasına uygun) olduğunu gösterir. İnsan, hayatına inancıyla anlam verir. Aynı zamanda maddi-manevi çeşitli kültür kalıpları ile oluşan alışılmış değerleri de kullanır. Bu değerler ise insanın gelişim aşamalarında gösterdiği tarihe zamana, mekâna, uygun tavır almalarıdır. Kur'an'ın bizden istediği Oku-Düşün-Anla-Yaşa temel sorumluluğu çerçevesinde makalede şu sorulara cevap aranmıştır: İnsanın anlam arayışı ve fitratın gereksinimlerine Kur'an nasıl cevap vermektedir? Kur'an insanın yapıp-etmelerini hangi temel yönlendirici ilkeler ve değerler üzerinden gerçekleştirmesini istemektedir? Bu soruları sorduk çünkü hayatın değişen görünümleri karşısında insanın takınacağı tavır bu sorulara verilen cevaplarla yakından ilgilidir. Bu maksatla makalede başlıklar: "İnsanın Anlam Arayışı ve Kur'an"; "Rûm Suresi 30. Âyet Bağlamında Din-Fitrat İlişkisi"; "Kur'an'da Fitrata ve Hayatın Anlamına İlişkin Değerler" şeklinde oluşturulmuştur. Araş-

* Dr., MEB'de Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi öğretmeni
e-posta: hasanriza75@hotmail.com ORCID: 0000-0003-4937-7426

Atf/ Cite as: Özdemir, Hasan Rıza. "Kur'an-Fitrat İlişkisi ve İnsanı Yöneten Değerler", *Dini Araştırmalar*, 25/62 (Haziran 2022), 221-244,
<https://doi.org.10.15745/da.1085415>

tırmamız işlevi bakımından tanımlayıcı bir özellik taşımaktadır. Bu nedenle deskriptif yöntemle meseleyi tasvir etmeye çalıştık. Makalede Kur'an-fıtrat ilişkisi açısından insanın anlam arayışı hakkında kendisini hidayet rehberi olarak tanıtan Kur'an'a ilişkin farkındalık oluşturmak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din, Değer, Ahlâk, Fıtrat, Anlam.

The Relationship with the Qur'an Fıtrat and the Values of Managing Humanity

Abstract

The Holy Qur'an is the divine book of revelation that gives meaning to human life. The relationship between the concept of fitra in the 30th verse of the Qur'an Surah Ar-Rum and the search for the meaning of man is important. The human being, called to act according to the principles of the Qur'an and realize his existence by the wisdom of creation in the verse, a man should give meaning to the values that govern him, to the gains he has achieved at the end of his actions, according to the principles of the Qur'an. Within the framework of the basic responsibility of *Read-Think-Understand-Live*, which the Qur'an demands from us, answers to the following questions were sought in the article: How does the Quran respond to the needs of human nature and the search for meaning? What basic guiding principles and values do the Qur'an want people to do? We asked these questions because the attitude of a person towards the changing aspects of life is closely related to the answers given to these questions. For this purpose, the titles of the article were created as: "Man's Search for Meaning and the Qur'an"; "Relation between Religion and Fitra in the Context of Verse 30 of Surah Rum"; "The Qur'an's values regarding the meaning of Life that appeals to the Fitra"; This research has a descriptive feature in terms of its function. We tried to describe the issue with the descriptive method. Thus, it is aimed to create awareness about the Qur'an, which introduces itself as the guide of guidance, about the search for meaning in terms of the relationship between the Qur'an and fitra.

Keywords: Religion, Value, Morality, Fitra(Nature), Meaning.

Summary

The Holy Qur'an is the divine book of revelation that gives meaning to human life. The relationship between the concept of fitra in the 30th verse of the Qur'an Surah Ar-Rum and the search for the meaning of man is important.

The human being, called to act according to the principles of the Qur'an and realize his existence under the wisdom of creation in the verse, man should give meaning to the values that govern him, to the gains he has achieved at the end of his actions, according to the principles of the Qur'an. The fact that the values that govern human beings are based on revelation shows that the meaning they give to their life is natural (by their nature). The customary values formed by various material-spiritual cultural patterns that a person reveals while giving meaning to his life with his belief is that they take an attitude under the date, time, and place that nature can show in its developmental stages. Within the framework of the basic responsibility of *Read-Think-Understand-Live*, which the Qur'an demands from us, answers to the following questions were sought in the article: How does the Quran respond to the needs of human nature and the search for meaning? What basic guiding principles and values do the Qur'an want people to do? We asked these questions because the attitude of a person towards the changing aspects of life is closely related to the answers given to these questions.

The Qur'an is a fundamental and decisive guide that encompasses all of life in terms of human beings and the search for meaning. So it lasted in twenty-three years. The Qur'an directly addressed the individual and stated that it was his responsibility to build his piety in his own history. In this sense, the command of the first revelation to read and write encourages us, as interlocutors of the Holy Qur'an, to think about this issue. All functioning in nature is by the measure set by Allah. Submitting everything to Allah's order means obedience to Him. The relevant verse is as follows: "So set your purpose (face) (O Muhammad) for religion as a man by nature upright - the nature (framed) of Allah, in which He has created mankind. There is no altering (the laws of) Allah's creation. That is the right religion, but most men know not." The fact that the individual is constantly in search of meaning is because he wants to be happy at heart. The thing that satisfies the hearts is the determination and determination to live according to the criteria of Allah's creation. Comprehension of the relationship between religion and fitra is the answer to the individual's search for meaning. Because the individual who grasps the religion-fitrah relationship lives a Qur'anic life.

Every intellectual effort is a search for meaning. Man is a special being, unlike any other living thing. Its special existence originates from its nature, which is valid and applicable in every society and every period of history. Regardless of where they are in the world, every man or woman educated,

uneducated Muslim, or a member of a different religion has these innate opportunities.

The values that govern human doings are divided into three groups. A man comes into the world with high values. These are the discovered values: love, belief, truth in word and deed, diligence, innocence, honesty, fairness, friendship, loyalty, trust, respect, benevolence, etc. Man's effort to give meaning to real situations in a quest is an innate characteristic of man. It is hoped that man will realize this natural ability that he has in his actions and actions, within the framework of the basic guiding principles mentioned under the four headings below. I) Principle of responsibility; II) the principle of justice; III) the principle of morality; IV) the principle of good-will.

Man's effort for self-realization based on natural revelation is directly related to his values. The religion of Islam asks man to realize his existence according to the principles of the Qur'an. The more a person gives himself to be a devotee of Allah's religion, the more he becomes a person of the Qur'an. The believer is in the nature to be able to engage in lifelong education activities, as stated in the first 5 verses of the Alak Surah, as the basic responsibility of the Qur'an's Read-Think-Understand-Live.

Giriş

Kur'an'ı Kerim, insan ve anlam arayışı bakımından hayatın tümünü kuşatan temel ve belirleyici bir rehberdir. Kur'an bireyi doğrudan muhatap almış ve kendi tarihinde kendi dindarlığını inşa etmesinin onun sorumluluğu olduğunu bildirmiştir. Yüce Kur'an insana *halife*¹ *emaneti yüklenen varlık, eşref-i mahlukat* nitelendirmesinde bulunmuştur. Eşref-i mahlukat olan insanın ha-

1 Halife kelimesi için bk. Erdem Engin "İnsan", Mualla Selçuk vd. (ed.) (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013), "İslamiyet-Hıristiyanlık Kavramları Sözlüğü", 1/370.: "İnsan, dünyadaki bütün nimetlerin hizmetine sunulduğu yaratılmışların en üstünü (eşref-i mahlukat) olan varlıktır. (Bakara 2/30; T'in 95/4). Bilme, akletme, irade, konuşma gibi nitelik ve yeteneklere sahip olması bakımından yaratılmışlar arasında Tanrı'ya en yakın varlık insandır. Tanrı insanı topraktan yaratmış ve kendi ruhundan üfleyerek ona hayat vermiştir. (Secde 32/9); daha sonra meleklerden insana secde etmesini istemiş ve bütün melekler insana secde etmiştir (Hacc 22/5). Tanrı ruhundan üfleyerek şereflendirdiği insanı yeryüzünde kendisine halife kılmıştır. (Bakara 2/30). Tanrı ezelde bütün Âdemoğullarına, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" diye sormuş, onlar da "Evet tabii ki öylesin." Diyerek cevap vermişlerdir (A'raf, 7/172). Dolayısıyla, tek tek insanlar var olmadan önce Tanrı ezelde bütün insanlarla sözleşme (misâk-eleşt bezmi) yapmıştır. Buna göre, insanın varlığının derinliğinde, Tanrıya inanma ve itaat etme eğilimi yerleşiktir; her insan, ilk yaratılıştaki kendi özüne (fitrat) yerleştirilmiş olan Tanrı'yı bilme ve tanıma imkânı ile dünyaya gelir."

yatın değişen görünümleri karşısında sahip olduğu niteliklerin bilincine nasıl varabileceği ve anlam arayışında dinin ne şekilde ona rehberlik edebileceği konularında Kur'an-fitrat ilişkisinin ortaya konulması önem arz etmektedir.

İlk gelen vahyin okumayı ve yazmayı emretmesi Yüce Kur'an'ın muhaptalarını bu mevzuda düşünmeye teşvik etmektedir. “Tümüyle insanı anlatan ve insanla ilgili olanı tespit eden Alâk suresinin ilk âyetleri insana “yaşam boyu eğitimi” zorunlu kılmaktadır.”² Rum suresi 30. âyetinde insana yapılan çağrı da bu bağlamda anlaşılmalıdır.

Dinin tek sahibi yüce Allah'tır. Her türlü tasarruf hakkı O'nundur. İnsana düşen yalnızca O'na kul olmaktır. Bu ise dinde sadece hüküm koyucunun O olduğunu kabul etmekle olur.³ Tabiatdaki tüm işleyiş Allah'ın koyduğu ölçü ileler. Her şeyin Allah'ın düzenine teslim olması O'na itaat anlamına gelir. İlgili âyet şöyledir: “O halde sen yüzünü doğrudan doğruya bu dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah'ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.”⁴

Her türlü ön yargıdan arınmaya çalışan insan, fitratının imkânlarını sağlıklı kullanmak hedefindedir ve Yüce Allah'ın âyetleri karşısında tam bir teslimiyet ile yalnızca O'na itaat eder. Çünkü yaratılış ölçü ve biçimine uygun olan din Allah'ındır. Dolayısıyla insanı bu dünyada Allah'ın dinine yani O'nun kuralları ve ölçüsüne göre yaşamak dışında bir şey tatmin etmez.⁵ Bireyin sürekli

2 Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an Nedir?* (İstanbul: Şule Yayınları, 2016), 15.; Bk. Sabri Büyükdüvenci, “DSpace@Ankara Üniversitesi Rehberi”, *Ankara Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi* (Erişim 25 Şubat 2022), 240-241., “Yaşam boyu eğitim”: “İnsan kişiliğinin tam bir gelişimi için tüm öğrenme yaşantılarını bütünleştirmeyi amaçlayan, yaşam boyunca süren yaratıcı bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu kavrama göre, insan meslek ve mutluluğunu yalnızca halihazırda elde ettiğinin sınırlarını sürekli olarak aşarak bulabilir. Eylemlerimiz ve amaçlarımız ne kadar ufkumuzu ve başarılarımızı aşma eğiliminde olursa, varlığımız o kadar insan olmaya layık olur demektir. Tüketime yönelmiş bir yaşam biçimi, insan varoluşunu engelleyen günlük işlerin baskısına bağımlı sıklığı ve sınırlı varoluştan bir kaçış olarak görülmektedir. Yaşam boyu eğitimde eğitim, kendi içinde bir değer olarak görülmede ve salt yüksek bir toplumsal statü elde etme ya da maddi kazançlar sağlama aracı olarak görülmektedir.”

3 Bk. Hüd 11/1-2.

4 Rûm 30/30.; Bk. Âyette geçen “doğru din” ifadesi Tevbe suresi 36. Âyette de aynı anlamda kullanılmıştır.

5 Bk. Ertuğrul Boynukalın, “Makasıdu’s- Şerîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDVİA, 2003), 27/424., “Allah, insanların fitratına genel olarak faydayı belirlemeye yarayan bilgileri yerleştirmiştir. Meselâ çok faydanın az faydaya veya az zararın çok zarara tercih edilmesi gerektiği insanların fitratına yerleştirilen bir kuraldır. Bu sebeple zaruri faydalar konusunda filozofların görüşleriyle şer’î hükümler aynı noktada buluşmak-

bir anlam arayışında olması kalben mutmain olmak istemesindedir. Kalpleri tatmin eden şey ise Allah'ın yaratılış ölçülerine göre yaşamak azmi ve kararlılığıdır. Bu durum âyette açıkça belirtilmiştir: “Kendini geliştiren ise umduğuna kavuşacaktır. O sahibinin adını aklından çıkarmayan ve O'nun yolundan ayrılmayan kişidir.” (el-A'lâ, 87/14-15); benzer bir âyet şöyledir: “Kendini arındırıp geliştiren umduğuna kavuşur.” (eş-Şems, 91/9). Daha pek çok âyette bu çerçevede fitrata vurgu yapılmaktadır.

Din ile fitrat arasındaki ilişkinin kavranması bireyin anlam arayışında önemli bir adımdır. Çünkü din-fitrat ilişkisini kavrayan birey Kur'anî bir hayat yaşar. Allah dinini fitrat olarak tanımlamaktadır. Nitekim Kur'an, insan hayatında, çevresinde ve evrende meydana gelen sabit esaslara dikkat çekerek, insanı doğru bir inanca, faydalı işler yapmaya ve iyi ahlâka yöneltmeye yönelik ilkeler vaz etmiştir.⁶ Dolayısıyla din ile bilim ayrı bir şey değildir. Örneğin; “Dua edilmeye lâyık olan O'dur. O'nun dışında el açıp dua ettikleri şeyler, onların hiçbir isteğini karşılayamazlar. Onlar ancak, ağzına gelsin diye iki avucunu suya doğru açıp yalvaran kimse gibidir. Halbuki bu yoldan su asla onun ağzına gelecek değildir. Kâfirlerin duası hep boşa gider.”⁷ âyeti bu ilkelere biridir.

Tüm insanlığa gönderilmiş olan Kur'an kendini “hidayet rehberi” olarak tanımlar. Bu sebeple Kur'an'ın insan-hayat-tabiat-evren bütünlüğünün gerçekleşmesi için koyduğu kurallar çerçevesinde fitrata yönlendirme yapan âyet kümelerinin kesiştiği noktalar üzerinde tekraren durmak icap eder. Bu bizi Kur'an-fitrat ilişkisi bağlamında “Kur'an'ın insanı” yani “Allah'ın dininin dindarı” olmaya taşır veya sevk eder. Çünkü din fitrattır.

İslam geleneğinde “fitrat” sözcüğünün manasıyla ilgili kapsamlı açıklamalar vardır. İnsanın doğası olarak anlaşılan fitrat üzerine yapılmış bilimsel araştırmalar gerek kitap⁸, gerekse makale olarak ilgilenenlerin istifadesine sunulmuş durumdadır.⁹

tadır. Fitrat-makasid ilişkisine dikkat çeken İbn Âşûr ise fitratın Allah'ın yarattıklarında gözettiği düzen olduğuna işaret ederek bu açıdan İslâm hukukunun genel amacının insan fitratını koruma ve bozulan yanlarını düzeltme olduğunu vurgulamıştır.”

6 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2010), 798. Ayrıca bk. Fussilet 41/53.

7 Râd 13/14.

8 Bk. Muhammed Kutup, *İnsan Psikolojisine Üzerine Etüdler*, çev. Bekir Karlıağa (İstanbul: İşaret Yayınları, ts.); Caner Taslaman, *Fitrat Delilleri* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2017).

9 Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Şi'mşek, Halil İbrahim. “Tasavvufta Kalbin Kirlenmesi ve Temizlenmesi Konusu”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/28 (30

1. İnsanın Anlam Arayışı ve Kur'an

Her düşünsel çaba bir anlam arayışıdır. İnsan diğer canlılara benzemeyen özel bir varlıktır. Onun özel varlık oluşu, özünde her toplum ve tarihin her döneminde geçerliği, uygulanabilirliği olan fitratından kaynaklanır.¹⁰ Dünyanın her neresinde olursa olsun kadın/erkek, eğitilmiş/ eğitimsiz, Müslüman ya da farklı bir dine mensup her insan bu fitrî imkânlarla sahiptir. Bu fitrî imkânlar zamana ve mekâna göre değişmez. Ancak insanın bu fitrî imkânları gerçekleştirmesi hayatı anlamlandırmasına göre değişiklik arz edebilir. İnsanlar karşılaştıkları belli her meseleye kendi sahip olduğu değer ile farklı bir şekilde anlam verebilir.¹¹

Kur'an 23 yıla yakın bir süre zarfında indirilmiştir.¹² Böylece Kur'an insanın anlam arayışında sürekli değişen davranışlarına yönelik bir öğüt, bir uyarı ve davet olmuştur. Bu durum onun yazılı değil sözlü bir hitap olduğunu gösterir. Kur'an'ın bir kitap olarak inmeyip bir hitap olması, onun her pasajını hayatın bir gerçeğine bağlamıştır.¹³ Kur'an ilahi bir yaşam düzenidir. Getirdiği genel ilkeler aktardığı tarihi olaylar ve hikayeler ve içerdiği hükümler insanı bu dünya ve ahirette mutluluğa ulaştırabilecek niteliktedir. O'nu anlamadan uygulamak, üzerinde düşünmeden ders almak ve bir "fikir planı" içinde incelemeyen hikmetinden istifade etmek mümkün değildir.¹⁴ Oysa Yüce Allah tüm varlıklara fitrata uygun davranabilme yolunu vahyetmiştir. Böyle olması hayatın anlamının gerçekleşmesi için gereklidir.¹⁵

İnsan çeşitli bağlamlarda varlık gösterir. Bu bağlamlara anlam yükleyebildiği sürece normal bir hayat yaşayabilir.¹⁶ Örneğin Müslüman bireyin

Aralık 2015), 35-48; Karakaya, Nejd. "Kur'an'da Sembolik Eylemler -Düşünmeye Dair Kavramlar Bağlamında-", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (15 Haziran 2016); Bi'lgî'z, Musa. "Kur'an'ın Bazı Özellikleri". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/2 (31 Ekim 2017), 185-213.; Yalçın, İsmail. "Değişim ve Yenileşmede Fitrat Çizgisi". *Tevilat Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (2020), 97-120.; Mazhar Dünder. "Kur'an'da İslâm Kavramı ve Teslimiyet Anlayışı", *Journal of Islamic Research* 3/31 (2020), 604-621.; Bor, Adil. "Kur'an'da 'Takvâ'nın Bireysel Ve Toplumsal Boyutu", *Diyanet İlmî Dergi* 56/3 (15 Eylül 2020), 755-780.

10 Serinsu, *Kur'an*, 71.

11 Serinsu, *Kur'an*, 73.

12 Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir*, 13.

13 Ahmet Keleş, *Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi*, "İslâmî Araştırmalar" 14/1 (2001), 103.

14 H. Mehmet Soysaldı, *Günüümüzde Kur'an'ın Anlaşılması*, "İslâmî Araştırmalar" 14/1 (2001), 21.

15 Serinsu, *Kur'an*, 135.

16 Remziye Ege, *Dinî Rehberlik* (İstanbul: Şule Yayınları, 2015), 32.

karakteriyle doğrudan ilgili âyetlere odaklanması onun insani hasletlerle donanmış bir mümin kişilik oluşturma hedefine yönelik çabasını gösterir. Sırat-ı müstakim üzere yaşamını sürdürme tercihinde bulunan mümin birey de Kur'an'ın ön sözü mahiyetinde sayılabilecek olan Fâtiha sûresi ile Allah'ı tanımaya başlar ve O'na bağlılığını "salih" amelleriyle ifade eder.

Bu sebeple bireyin kendi dışındaki varlıklarla ilişkisine dair bir anlam dünyası oluşturabilmesi için doğrudan din-bilim birlikteliğinde okumalar yapılması icap eder. Yani kevnî âyetler kitabî âyetlerle birlikte okunarak hayatı anlamlandıran değerler ortaya konulmalıdır. Mümin Kur'an ile bireysel ilişkisini daima bu istikamette kurmalıdır.¹⁷ Mümin olmanın gereği budur. Konuyla ilgili Albayrak'ın şu tespiti çok dikkat çekicidir: Dünyadaki bilgi akışının baş döndürücü hızı, Müslüman dünyasındaki hemen hemen her bireyin Kur'an ile kendi ana dilinde iletişim kurmasına fırsat vermektedir. Bu durum mümin bireylerin uzmanlar aracılığıyla iletişim kurma yeteneğini yok etmiş görünmektedir. Doğrudan Kur'an metnine ulaşan Müslüman zihinler de kendi idrak ve anlayışları çerçevesinde onunla temas halindedirler.¹⁸ Bu bir tehlike olarak anlaşılabilir fakat birey tüm bu tartışmalardan uzak fitratına bağlı kalarak yani fitrî kabiliyetlerini kullanarak anlam dünyasına değer katacak çözüm getirebilir. Çünkü birey, yaşamını bu dünya ve ötesindeki yaşam algısına göre inşa etmek için bir tutum geliştirme iradesine, özgürlüğüne ve sorumluluğuna sahip bir varlıktır.¹⁹ Nitekim Bakara suresi 30. âyette insanın fitratı/özü şöyle anlatılmıştır: "Rabbin /Sahibin bir gün meleklerle, 'Yeryüzünde bir halife /muhalif varlık oluşturuyorum.' dedi. Melekler, 'Orada tabii düzeni bozacak ve kan dökcek akıllı bir varlık mı oluşturuyorsun? Ama sen yaptığını güzel yaparsın, sana içten boyun eğmemiz bundandır. Senden dolayı onu temiz ve değerli sayarız.' dediler. Allah: 'Ben sizin bilmediklerinizi bilirim!'"²⁰ dedi."

Ancak bu özelliklere haiz olan birey -Kur'an'ın doğru hükümler bildirdiğini âyetlerin her şeyin iç yüzünü bilen Allah tarafından bizzat ayrıntılı bir şekilde açıklandığını²¹ bilerek- ilahi yardıma erişim imkânı elde eder. Kur'an'ı Kerim "Temel ahlâkî değerleri, imana ilişkin ilkeleri, ibadatlere dair açıklamaları ve insanın ihtiyaç duyduğu diğer alanlara ilişkin yönlendirme ve öğüt-

17 Kur'an'la doğru ilişki kurabilmek... bk. Hûd 11/1-2. âyetler mucibinde izah edildiği gibi olmalıdır.

18 Halis Albayrak, *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak* (İstanbul: Şule Yayınları, 2011), 62.

19 Ege, *Dinî Rehberlik*, 30.

20 Âyet meali "Süleymaniye Vakfı Din ve Fitrat Araştırmaları Merkezi", *Süleymaniye Vakfı Meali* (14 Eylül 2021)'den alınmıştır.

21 Bk. Hud 11/1-2.

leriyle evrensel hedefler gözeten”²² hidayet rehberi bir kitaptır. O halde buna karşın Kur’an bizden ne istiyor? sorusuna Kur’an ışığında verilecek cevap şöyledir: Okunmasını²³; üzerinde düşünülmesini²⁴; anlaşılmasını²⁵ ve ibret alıp hayata tatbik edilmesini²⁶ istiyor. Bugün Kur’an’ın doğru anlaşılması mecburiyeti vardır. Günümüz Müslümanının, Kur’an’ı düşünce, bilgi ve medeniyet merkezinin tam ortasına yerleştirmesi gerekir.²⁷ Çünkü vahiy “bilen, inanan, anlam veren, hür hareketleri olan, değerleri duyan, hareket eden, tavır takınan, önceden gören ve önceden belirleyen, isteyen, tarih yapan, kendisini bir şeye veren, seven, çalışan, eğiten ve eğitilen, devlet kuran, konuşan, sanat ve tekniği yaratan, bio-psişik bir yapıya sahip olan insanın”²⁸ anlam oluşturma çabasını gerçekleştirmesine yardım eder.

2. Rûm Suresi 30. Âyeti Bağlamında “Din-Fıtrat” İlişkisi

Allah’ın dini fıtrattır.²⁹ Fıtrat kelimesinin kökü “bölmek, yarmak” anlamına gelen “f-t-r” fiilidir. Fıtrat, kelime olarak huy, mizaç, tabiat, yapı, karakter, cibilliyet ve yetenek gibi anlamlar taşır.³⁰

Fıtrat/insanın doğası bir bütün olarak; insanın fiziksel (beşeri), ruhsal yapısı ile zihinsel kabiliyetlerini temsil etmektedir.³¹ Bunlar insanın eylem duygusu ve düşünce dünyasına ışık tutar.

“Fıtrat insanın varlık koşulları olup, insanın doğuştan sahip olduğu insan olmanın halleridir.”³² Kur’an, “selamet ve istikamet”³³ manası taşıyan fıtrat ile din arasında sıkı bir bağ görmektedir. Kur’an ve hadislerde “fıtrat”ın yan-

22 Mualla Selçuk vd., *Kur’an ve Birey* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2010), 10.

23 Alak 96/1-3; Bakara 2/121

24 Nur 24/61; Bakara 2/219, 266; Müminun 23/68-70; Nisa 4/82; Muhammed 47/24

25 Yusuf 12/2; Bakara 2/118; Nahl 16/44

26 Sa’d 38/29;

27 Soysaldı, *Günümüzde Kur’an’ın Anlaşılması*, 21.

28 Ahmet Nedim Serinsu, “Kur’an İnsanın Anlam Arayışına Cevaptır”, *Diyanet İlmî Dergi*, (2011), 709.

29 Rûm 30/30.

30 İbn Manzur Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, (Beyrut: Daru Sadır, ts.), “Lisanu’l-Arab”, Fıtrat 5/55-57.

31 Şaban Ali Düzgün, “İnsanın Doğası(Fıtratı) ve Özgürlüğü Üzerine”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016), 331.

32 Serinsu, “Kur’an İnsanın Anlam Arayışına Cevaptır”, 709.

33 Hayati Hökekleli, “Fıtrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDVİA, 1996), 13/47.

sıması sayılabilecek hususlardan bazıları; Allah'a yönelmek, tevhid inancı, ve dinin özünü korumak şeklinde ifade edilmektedir.³⁴ “F-t-r” fiili bazı âyetlerde varlıkların bölünerek yaratıldığına işaret eder.³⁵ Âyetlerden biri şöyledir: “...أَلْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...” “Yaptığı her şeyi mükemmel yapmak, gökleri ve yeri, bölünme kanunuyla yaratan, Allah'a özgüdür...”³⁶ Kur'an'da göklerin ve yerin bölünerek yani Allah'ın koyduğu kanuna göre yaratıldığını ifade eden pek çok âyet vardır.³⁷ Rûm suresi 30. âyetten insanın da bu kurala göre yaratıldığını anlıyoruz: “Sen yüzünü doğrudan doğruya bu dine, Allah'ın fitratına/varlıklarda geçerli kanununa çevir. O, insanları ona göre yaratmıştır. Allah'ın yarattığının yerini tutacak bir şey yoktur. Dosdoğru din budur, ama insanların çoğu bunu bilmez.”³⁸

Bazı müfessirler fitratı yaratılışın başlangıçtaki ilk hali olarak ifade etmişler.³⁹ Fitrat ilk yaratılış anında varlık türlerinin ana yapısını, karakterini dışardan müdahale edilmemiş olan ilk durumlarını belirtir.⁴⁰ Resûlulah (s.a.v): “Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecûsi yapar...”⁴¹ hadisiyle insanın doğduğu ilk haline -doğasına- ve sonradan müdahale sonucu değişimine işaret etmiştir. Bu değişim bireyin yaşadığı toplumun kültürü ile yakından ilgilidir.

İslam'ın fitrat dini olması, bu dinin insanın özünü uyum içinde olduğu anlamına gelir. Bu nedenle, İslam'ın getirdiği hükümler, insanî bir medeniyet inşasında ihtiyaç duyulan ne varsa hepsini karşıladığından, İslam'ın insan doğasına aykırı hükümleri kapsamaması düşünülemez.⁴²

34 Fikret Karaman vd., *Fitrat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), “Dini Kavramlar Sözlüğü”, 1/186.;Bkz: Sadık Kılıç, *Fitratın Dirilişi* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1991); Selahattin Polat vd., *Fitrat* (Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997), “İslâmî Kavramlar”, 253.

35 Fatih Orum, *Kur'an'ın Öğrettiği Kavramlar Serisi: 1 “Din”* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2016), 37.

36 Fatır 35/1 âyet meali “Süleymaniye Vakfı Din ve Fitrat Araştırmaları Merkezi” (14 Eylül 2021) den alınmıştır.

37 Orum, *Kur'an'ın Öğrettiği Kavramlar Serisi: 1 “Din”*, 37.; Bk. En'am 6/14, 39; Yusuf 12/101; İbrahim 14/10; Zümer 39/46; Şura 42/11.

38 Rum 30/30. âyetin meali “Süleymaniye Vakfı Din ve Fitrat Araştırmaları Merkezi” (14 Eylül 2021)'den alınmıştır.

39 Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî Vahidî, *et-Tefsîrî'l-basît*, 1430, 18/52.

40 Hayati Hökelekli, “Fitrat”, 13/47.

41 Muslim, Ebu'l- Huseyn Muslim b. Haccac, *es-Sahih*, tah. M.Fuad Abdulkaki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.y.), Kader, 46, 6, 4/2047, no: (2658)-22.

42 Boynukalın, “Makasıdu'ş- Şerîa”, 27/423.

İnsan, fitrî kabiliyetlerini, eylemlerini yöneten değerlerle birlikte geliştirir. İnsan davranışlarına yön veren değerlere ne kadar bağlı olursa yaratılışına o kadar sadık kalır. Fitrî kabiliyetlerini olabildiğince çok gerçekleştirerek insan kalmayı başarır. Bu değerler kalbi besleyen damarlara benzetilebilir. Bu damarlarda tıkanma olduğu zaman kalp krizi, değerlerde bir sorun olduğunda ise kimlik, kültür ve kişilik krizi ortaya çıkar. Bu tür krizlerin bireylerin inanç ve dindarlık biçimlerinde önemli etkileri olduğu ifade edilmiştir.⁴³

Bu bağlamda iman edip dünya ve ahiret için faydalı işler yapanlar toplumun en hayırlı kimseleridir. İlgili âyet şöyledir: “İman edip dünya ve âhirete yararlı işler yapanlara gelince, onları (katımızda) mutlaka iyiler arasına alacağız.” (Ankebût, 29/9) Yüce Allah bu kimselerin, altından ırmaklar akan içinde devamlı kalacakları cennetle ödüllendirileceğini bildirmiştir.⁴⁴ İyiliği emretmek kötülükten men etmek ahlâki sorumluluk bakımından fitrata uygun salih amel ve vazgeçilmez dini bir değerdir. Kur’an’da iyi kimseler; Allah’a ve ahirete iman edenler, insanlara iyiliği emredenler ve kötülükten sakındıranlar olarak ifade edilmiştir.⁴⁵ Bir başka âyette kurtuluşa erenlerin insanları hayra çağıran kimseler olduğu bildirilmiştir.⁴⁶ Dolayısıyla insanın tam bir teslimiyet içinde fitrî kabiliyetine uygun eylemlerde bulunabilmesi hayatının her alanında vahyi öncelemesi sayesinde olacaktır.⁴⁷ Bunun için birey sahip olduğu fitrî kabiliyeti ölçüsünde eylemlerini ahlâkî alanda düzenlerken hayatı anlamlandırmada referans alacağı örnek ve önder kişilere ihtiyaç duyar. Bunlar üstün ahlâkî erdem ve duyarlılıklarla donanmış seçkin kişiler olan peygamberlerdir.⁴⁸ İnsanlar iyi kulluğun değişmez ölçülerini Allah’ın elçilerinden öğrenmişlerdir. Yüce Allah kullarına verdiği değerlerin bir sonucu olarak onları doğru yola iletmek için insanlık tarihi boyunca her topluma kendi aralarından peygamberler göndermiştir.⁴⁹ Bu konuda pek çok âyet bulunmaktadır.⁵⁰

43 Asım Yapıcı, “Şüphe ve İnanç Kısılcacında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları”, *İlahiyat Akademi* 12 (29 Aralık 2020), 38.

44 Bk. Beyyine, 98/7-8.

45 Bk. Âl-i İmrân, 3/114).

46 Bk. Al-i, İmran, 3/104.

47 Bk. Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDVİA, 1994), 9/312., Dinin terim anlamı: “Ceza ve karşılık, İslam örf ve adet, zül ve inkıyad, hesap, hakimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat, itaat.”

48 Ahmet Nedim Serinsu, *Kimi Örnek Almalı Hz. Peygamber (s.a.v) ve Kur’an Ahlâkı* (İstanbul: Şule Yayınları, 2016), 64-65.

49 Bk. Selahattin Polat vd., “İslâmî Kavramlar”, 253.

50 “Andolsun ki biz her ümmete, “Allah’a kulluk edin, sahte tanrılardan uzak durun” diyen bir elçi gönderdik.” (en-Nahl, 16/36); Yüce Allah, Nûh’a, (a.s) İbrahim’e, (a.s) İsmail’e,

Allah'ın her ümmete peygamber göndermesi O'nun adil olduğunu gösterir. O bu sıfatı gereği insanları doğru inanç ve erdemli yaşayış konusunda uyarmıştır.⁵¹

Girişte kısaca bahsettiğimiz “yaşam boyu eğitim” ilkesi Hz. Muhammed (s.a.v) tarafından en güzel biçimde tatbik edilmiştir. Ahlâkı Kur'an olan Peygamberimiz müminleri ilim tahsil etmeye Kur'anî ilkelere göre yaşamaya davet etmiştir. Hz. Peygamber, vahyi tebliğ ve tebyin ederken canlı hayatla içiçe kişiliğiyle, insani yapıp-etmeleriyle hem Kur'an âyetlerini temsil, hem de sözleriyle tefsir etmekteydi. O, Kur'an'ın yaşanabilir olduğunun somut temsilcisiydi.⁵²

3. Kur'an'da Fıtrata ve Hayatın Anlamına İlişkin Değerler

İnsan yapıp-etmelerini yöneten değerler üç gruba ayrılır. İnsan dünyaya yüksek değerlere sahip olarak gelir. Bunlar keşfedilmiş değerlerdir:⁵³ Sevgi, inanmak, sözde ve eylemde doğruluk, çalışkanlık, masumluk, dürüstlük, in-safılık, dostluk, vefa, güven, saygı, iyilikseverlik, vb.

İnsanlar yüksek ahlâki değerlerin hakim olduğu toplumlarda bu değerler sayesinde diğer tüm varlıklarla birlikte huzur içinde yaşarlar. İnsanlar yüksek değerler için tartışma kavga etme hesaplaşma gibi olumsuz tavırlardan uzaktırlar.⁵⁴ Bu yüksek değerler ve onlara dayanan filler her toplumda ve her çağda aynıdır değişmez.

İnsanın ilgi ve çıkarlarına yönelik değerlerine araç değerler denir. Her türlü maddî manevî kazancı ifade eden teknik değerlerdir. “Çıkar, fayda, kuşku, çekememezlik, hasetlik, hoşlanmak, hoşlanmamak...”⁵⁵ Sahip olunan bu değerler doğuştandır. Araç değerler insan hayatında önemli yer tutar. İnsan araç değerleri gerçekleştirebilmek çabasıyla yaşamını sürdürür. Araç değerler yüksek değerlere müdahil olabilir; yüksek değerleri yok sayabilir. Bunun so-

(a.s) İshak'a, (a.s) Yakub'a, (a.s) İsa'ya, (a.s) Eyyüb'a, (a.s) Yunus'a, (a.s) Hârûn'a, (a.s) ve Süleyman'a (a.s) vahiy gönderdiğini Dâvûd'a, (a.s) Zebûr'u verdiğini Musa (a.s) ile konuştuğunu insanları uyaran ve müjdeleyen peygamberler gönderdiğini bildirmiştir.Bk. (Nisa, 4/163-165)

51 Bk. Yunus 10/47.

52 Serinsu, *Kur'an*, 15.

53 Serinsu, *Kur'an*, 43.; Bk. Nevzat Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan* (İstanbul: Timaş, ts.), 20-23.

54 Serinsu, *Kur'an*, 43-44.

55 Serinsu, *Kur'an*, 45.

nucu değerlerin birbirinin yerine geçmesidir, ötekileşme ve sekülerleşmedir. İnsanlar arasındaki çekişmeler, kavgalar, hesaplaşmalar ve rekabet etmeler araç değerler sebebiyle yaşanır. Bu durumdan, bireyin ve toplumun hayatı anlamlandırma gayreti negatif yönde etkilenir.⁵⁶

Bir de alışılan değerler bulunmaktadır. Toplumun kültür ve hayatındaki alışkanlıkların oluşturduğu zamanla otomatikleşerek benimsenen yüksek ve araç değerler vasıtasıyla eylemlerin yönetildiği maddi-manevi kültür kalıplarıdır. Alışılan değerler toplumdaki topluma bugünden yarına kültürden kültüre değişebilir. İnsan hayatı anlamlandırmada bu değerlerden birini esas alarak yapıp-etmelerine anlam katar. İnsan tüm yapıp-etmelerini hayatını anlamlandıran değerlere dayanarak önem sırasına göre düzenler. Kendi hedefine uygun eylemi anlamlı ve değerli bulur.⁵⁷

İnsanın bir arayış içerisinde reel durumlara bir anlam verme çabası insanın fitrî bir özelliğidir. İnsanın hareket ve yapıp-etmelerinde sahip olduğu bu fitrî yeteneği aşağıda dört başlıkta zikredilen temel yönlendirici ilkeler çerçevesinde gerçekleştirmesi umulur.

3.1. Sorumluluk

Allah Teâlâ, insanı *eşref-i mahlûkât* olarak yaratmış; ona çeşitli ödev ve sorumluluklar vermiştir. Fıtrata uygun ödev ve sorumluluklar Kur'an'da pek çok âyette dile getirilmiştir. Bunlardan birisi şöyledir: “Varlıklı olan varlığından harcasın, rızıkı daralmış bulunan da Allah'ın kendisine verdiği kadarından harcasın. Allah kimseyi kendi verdiği kadarından fazlasıyla yükümlü tutmaz. Allah bir güçlüğü ardından bir kolaylık sağlayacaktır.” (Talak, 65/7). O halde insanın ilk ödevi Kur'an'ın ona yüklediği yükümlülükleredir. Başka bir âyette ise yükümlülük konusunda şöyle bir uyarı yapılmıştır: “O halde gücünüz yettiğince Allah'a saygısızlıktan sakının; dinleyin, itaat edin ve kendi iyiliğinize olmak üzere başkaları için harcadığınız. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarır ise işte kurtuluşa erecekler onlardır.” (Teğabün, 64/16). Bununla birlikte insanın çeşitli bahaneler üreterek sorumluluktan kaçamayacağına dair şu âyet örnek verilebilir: “Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, işlediği kötülük de kendi zararına” (Bakara, 2/286) dikkat edilirse bu âyet kümeleri fıtrat ile yakından ilgilidir.

56 Serinsu, *Kur'an*, 45.

57 Serinsu, *Kur'an*, 47.

Üstelik Kur'an-ı Kerîm bize, Hz. Âdem'den beri insanın fitrî özellikleriyle varlığının hep aynı olduğunu bildirmektedir.⁵⁸ Kulun Allah'ın emir ve yasaklarına itaat etmesi fitrîdir.⁵⁹ İnsanın doğasında hem iyilik hem de kötülük yapma yeteneği bulunur. Aynı zamanda, fitrî yetenek ve istidadın derecesinin kişiden kişiye değişeceğini bu değişme derecesinin bizzat ilahi irade ile olduğu tefsirlerde ifade edilmiştir. Elmalılı'ya göre herkes sahip olduğu fitrî gücün ilk halinden itibaren, sona ereceği zamana kadar geçecek zaman dilimindeki seçiminden, kötü veya iyi kullanımından sorumludur.⁶⁰

Allah'a saygı duyan kimse sorumluluklarının farkında olur. Bu bağlamda insan takva ve salih amel konusunda Allah'tan yardım dilemelidir. Böylece fitratında dürüstlük olan insan karşılaştığı her halde doğru hareket etme hususunda erdemli davranabilir. Bununla ilgili olarak İsrâ sûresi 80. âyetinde doğru işlerde doğru hareket etmek, yanlış yapıp hataya düşmekten kaçınmak konusunda Allah'tan yardımcı güç istenilmesi vurgulanmaktadır. Başka bir âyette ise iman edip salih amel işleyenlerin cennette ebedî olarak kalacakları bildirilmektedir.⁶¹

Zikredilen âyetlerde insanın fitrî kabiliyetleri ölçüsünde sorumlu tutulduğu görülmektedir. Sorumluluktan kaçış yoktur. İnsan tüm tercihlerinde/ eylemlerinde samimi davrandığında fitrî yeteneklerinden azami şekilde yararlanacaktır. Aksi halde bu yetenek körelecektir. Bunun için insan hayatın her alanında vahyin hitabına içtenlikle karşılık vermelidir. Çünkü insan kendi dünyasını salih amellerle huzurlu kılacak imkân ve potansiyele (fitrî kabiliyete) sahiptir. Bu nedenle insan fitratında var olan *iyi niyet ve kalbi selim olmak* potansiyelini iradesine hakim olarak harekete geçirdiğinde gerçekleştirmiş olacağı eylemlerin çoğunda kendisini Allah rızasına ulaştırmanın gücü elde eder.⁶²

58 Bk. Rûm 30/30.; Ayrıca bk. Takiyyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988), 13,273,285; Serinsu, *Kur'an*, 24.

59 İnsan Eylemlerini Yöneten Değerler hakkında bkz: Serinsu, *Kur'an*, 43,45,47.

60 Emalı'lı M.Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 3/1902.

61 Bk. Bakara, 2/82).

62 Osman Eyüpoğlu - Mehmet Okuyan, "Kur'an'ın Sosyo-Kültürel Koşulları Dikkate Alışı: Ma'rûf Kavramı Örneği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/26-27 (01 Eylül 2008), 181.

3.2. Adalet

Adalet kavramı Kur'an-ı Kerîm'de ve hadislerde genellikle “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık” gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁶³

Şüphesiz insan bu dünyada yapıp etmelerinin karşılığını ahirette alacaktır. İnsan her konuda adaletli olunmasını ister başkasının işlediği suçtan dolayı sorumlu tutulmak istemez, bu onun fıtratı gereğidir. Kur'an'da: “Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenmez. İnsan için ancak çalıştığı vardır. Şüphesiz onun çalışması ileride görülecektir. Sonra çalışmasının karşılığı kendisine tastamam verilecektir.”(Necm, 53/38-41) âyeti ile her durumda adaletin mutlaka tecelli edeceği vurgulanmıştır. İnsan doğası her zaman bunu arzu eder. Zilzâl sûresi 7.8. âyetlerde ise yapılan en ufak iyiliklerin mükafatının verileceği; en ufak kötülüklerin de cezasının çekileceği bildirilmektedir. Kur'an'da kim faydalı iş yaparsa kendi yararınadır. Kim de kötülük yaparsa kendi zararınadır açıklamasıyla Yüce Allah'ın kullarına zulmedici olmadığı belirtilmektedir.⁶⁴ Ayrıca her Cuma namazında hutbe sonunda okunan âyet ile müminler adaletli olmaya, iyilik yapmaya yakınlarla yardım etmeye çağrılırken kötü iş, azgınlık ve hayasızlıktan sakınmaları hususunda uyartılmaktadır.⁶⁵

Başka bir âyette ise insanın meşru hukuka ve ahlâka uygun iyi işlerde aracılık yapması durumunda sevap kazanacağı bildirilmiştir: “Kim güzel bir (işte) aracılık ederse, ona o işin sevabından bir pay vardır. Kim de kötü bir (işte) aracılık ederse, ona da o kötülükten bir pay vardır. Allah'ın her şeye gücü yeter.” (Nisâ, 4/85) Bu durumun aksi olan haksızlığa aracılık etmek ise kişiye sorumluluk yükler ve o da kötülüğü yapan ile aynı cezayı çeker.⁶⁶

Azim, çaba, gayret, sebat ve sabır sonucu başarı elde edilir: “Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah'ın emrine geri dönüncüye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın; dönerlerse aralarındaki anlaşmazlığı adaletle çözüme bağlayın ve herkese hakkınızı verin. Allah hakkı yerine getirenleri sever.” (Hucurât, 49/9). Yukarıda yer verilen âyetlerde salih amelin olumlu karşılık bulacağı açıkça belirtilmiştir. Bu durum insan fıtratına (beklentisine) uygundur.

63 Mustafa Çağrı, “Adalet”, 1/341.

64 Bk. Fussilet, 41/46; İsrâ, 17/7.

65 Bk. Nahl, 16/90

66 Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 2/107.

Kur'an'da insanın her şeyin üstesinden gelme kapasitesiyle yaratıldığı ifade edilmektedir. İnsanın iyi iş yapma hususunda nefsiyle ve şeytanla mücadele etmek durumunda kalabileceği⁶⁷ Beled suresinde bildirilmiştir. Surede faydalı işler yapma hususunda azimli ve kararlı olunması gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁸ Ayrıca doğru yola ulaşma çabasında hassas ve titiz davranan kimselere Yüce Allah'ın rehberlik edeceği bildirilmektedir.⁶⁹

İnsan kendisini içten ve dıştan çevreleyen önermeler sarmalında yaşar. Bu önermeler bazen müspet bazen de menfi olabilir.⁷⁰ Kur'an'da: "Kim de, Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefsinin arzularından alıkoysa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır." (Nâzi'ât, 79/40-41) buyrulmuştur. Kur'an ahlâkı ile fitrat arasındaki ilişkiyi gösteren bu âyette insanın dünyada yaptıklarından ahirette hesaba çekileceğini düşünmesi istenilmiştir. Kişinin nefsinin kötü arzu ve heveslerin tuzağına düşmekten korunması karşılığında büyük bir mükâfata kavuşacağı ifade edilmiştir. İnsanın her işinde adaletli olması, hatasını bilmesi, yalnızca Allah'a ibadet etmesi ve O'ndan yardım dilemesi onun ruhunu kötülüklerden arındırır, Allah katındaki değerini artırır.⁷¹

İnsan, kendi ile sahip olduğu kötü arzu ve hevesleri arasına set koyduğunda, fitratında var olan hakiki değerlerin farkına varır. Bu farkındalık onu güzel ahlâklı olma hedefine doğru ilerletir. Bu yönde gösterilen çaba ve gayret yaşam boyu azim ve kararlılıkla sürdürülmelidir. Nitekim "Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır..." (Sâd, 38/26) âyeti buna işaret etmektedir.

İnançlı ve ahlâk sahibi kimseler hayatın her alanında adaleti sağlayacak başkalarına haksızlık yapmayacaktır: "Ey inanıp güvenenler! Allah için dik duran ve hakka uygun şahitlik yapan kimseler olun. Bir topluluğa olan nefretiniz, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Siz adil olun! Yanlıştan korunmak için uygun olan budur. Allah'a karşı yanlış yapmaktan sakının. Allah, yaptığınız her şeyin iç yüzünü bilir." (Maide 5/8)

67 Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtilü'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420), 31/69; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1383), 2/53; Bk. Özdemir, *Kur'an'da Birey ve Karakter Eğitimi*, 136.

68 Bk. Beled, 90/11-12.

69 Bk. Muhammed, 47/17.

70 Bu hususta bk. Özdemir, *Kur'an'da Birey ve Karakter Eğitimi*, 150.

71 Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4/577;.

Kur'an'da adalet karşısında herkesin eşit olduğunu, hukukun üstünlüğünün herkes tarafından kabul edilmesi gerektiğini şu âyet bize açıklar: “Ey inanınp güvenenler /müminler! Kendi aleyhinize, ana-babanız veya en yakınlarınızın aleyhine bile olsa hakkı ayakta tutan, Allah için şahitlik eden kişiler olun. Aleyhine şahitlik yaptığınız kişi ister zengin ister fakir olsun; Allah, onlara daha yakındır. Kendi arzuunuza uymayın ki adil olasınız. Lafı eğip büker veya şahitlikten kaçınırsanız bilin ki Allah, yaptığınız her işin iç yüzünü bilir.” (Nisa 4/135)

Ayrıca her insanı ilgilendiren adalet; yaşantı haline getirilmesi gereken ahlâki bir değerdir.⁷² İnsan ne yapıyorsa hakkıyla yapmalıdır. Asr sûresinde iman edip salih amel işleyen ve takvaya uygun davranan kimselerin takdir edilen ömür sermayelerini boşa geçirmemiş olacakları vurgulanmıştır. Kurtuluşun ancak iman etmek ve salih amel işlemek ile olacağı müminlere hatırlatılmaktadır. Dikkat edilirse surede istisna olarak ifade edilenler birbirinin sebep ve sonucudur: İman etmek ameli, amel işlemek daveti, davet etmek sabır ve sebatı gerekli kılar.⁷³

Sonuçta adalet, karşılık vermede eşit davranmaktır⁷⁴: yapılan bir şey hayır ise karşılığı hayır, şer ise karşılığı da şer (zulüm) olur.

3.3. Ahlâkîlik

Ahlâk; seciyye, din, tabiat, insanın iç dünyası ve dış dünyasını ifade eder.⁷⁵ Hz. Aişe (r.a.)'nin de tanımladığı üzere Hz. Peygamber'in (s.a.v) ahlâki Kur'an ahlâkıydı.⁷⁶ Yüce Allah Kalem suresinde kendi yarattığı bir kulun, bir insanın ahlâkının olağanüstülüğüne “Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin” (Kalem 68/4) ifadesiyle işaret etmiştir. Ahlâk ile benzer anlama sahip olan fitrat, suyun doğal mecrasında akıp gitmesine benzetilir, suya dışardan bir müdahale olmadığında su yolunu bulup kolaylıkla hedefine ulaşır. Aynı şekilde fitrata müdahale edilmediğinde insan haktan ayrılmaz bunun aksi olursa insan fitrat-tan uzaklaşır hedefine ulaşmakta güçlük çeker.⁷⁷

72 Recep Kılıç, *Âyet ve Hadisler Işığında İnsan ve Ahlâk* (Ankara, 1995), 47.

73 Mustafa İslamoğlu, *Nüzûl Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur'an Gereçleri Meal-Tefsir* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014), 47.

74 Râğıb Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Mâarife, 1961).

75 İbn Manzur Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem, “Lisanu'l-Arab”, “Ahlâk” 10/85.

76 Müslim, *Musafirîn*, 6, 18, 1/512, no: (746)-139.

77 Habil Şentürk, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Esra, 1997), 73.

Bu bağlamda fitrat ahlâk ilişkisiyle alakalı Kur'an'da insanın hırslı ve sabırsız olarak yaratıldığı, başına bir fenalık geldiğinde sızlandığı, sıkıntılar geçtiğinde ise başına buyruk hareket ettiğinden bahsedilir.⁷⁸ Âyetin devamında namaz kılan kimselerin bunun dışında olduğu belirtilmektedir. Salih amel işleyip sorumluluk bilinciyle hareket eden birey bu sayede özgür iradesiyle yapabileceği kötü davranışlar ile kendi arasına set koymuş olur.⁷⁹ Bununla beraber insanın fitratında var olan özgür irade, ruh ve akıl gibi unsurlar onun eylemlerini ahlâki bakımdan denetlenebilir kılar. Böylece Allah'a itaat etmek konusunda bireyde takva üzere yaşama bilinci gelişir. Davranış ve eylemlerinde Allah'a itaati merkeze alan Mümin birey ahlâki gayretle ödev ve yükümlülüklerini yerine getirir. Sabır ve metanetle inancından taviz vermeden salih amel işlediğinde muhakkak Allah'tan yardım görür. Nitekim Allah kullarına daima iyilerin yanında olduğunu müjdelemektedir.⁸⁰

Diğer taraftan “Başınıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir. O, yine de çoğunu affeder.” (Şûra, 42/30) âyetiyle insana tercihlerinden dolayı sorumlu tutulacağı hatırlatılmıştır.

Faydalı iş ve davranışlar kulun Allah katındaki konumunu belirleyen amelleridir. Güzel davranışlarda bulunmak demek müminin, yapboz'un parçalarının her birini doğru zaman mekân ve eylem ile bir araya getirerek tamamlaması gibidir. Faydalı iş yapma ve iyi ahlâka yönelik bazı ilkeler şöyle sıralanabilir: Güzel söz söylemek, söz taşımamak, hoşgörülü ve anlayışlı olmak, sözünde durmak, dua etmek, af dilemek, zikretmek, şükretmek, haksızlık yapmamak, Allah'ı sevmek, Allah'tan yardım dilemek, doğru konuşmak, ana-babaya iyilik etmek, iyiliğe çağırmak kötülüğe engel olmak, sabırlı olmak, emaneti korumak, incelik göstermek, iyiliği başa kakmamak, şeytanın serrinden Allah'a sığınmaktır.⁸¹

Bu ilkelerden biri olan ana-babaya iyilik etmenin tefsirlerde izahı şöyledir: İnsanın anne ve babası onun varlığının sebebidir, hem babası ona maddi annesi de manevi yönden fazlaca iyilik ve ihsanda bulunmuşlardır.⁸² Bunun karşılığında Yüce Allah ana-babaya iyilik yapma konusunda müminleri teşvik

78 Bk. Mearic, 70/19-22.

79 Düzgün, “İnsanın Doğası(Fitrati) ve Özgürlüğü Üzerine”, 327.

80 Bk. Ankebût, 29/69.

81 Bk. Özdemir, *Kur'an'da Birey ve Karakter Eğitimi*, 350; Ayrıca bk. Halis Albayrak, *Kur'an'da İnsan Gayb İlişkisi* (İstanbul: Şule Yayınları, 1993), 278.

82 Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Keşir el-Kuraşî İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm* (Riyâd: Dâru Tayyibe li'n-Neşr, 1420), 6/238.

etmiş, onlara salih amelin eylemlilik alanını bildirmiştir. Kur'an'da bu durum şöyle açıklanmaktadır: “Rabbim, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti. Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara öf bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle. Onlara merhametle ve alçak gönüllülükle kol kanat ger. ‘Rabbim! Onlar nasıl küçüklükte beni şefkatle eğitip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster’ diyerek dua et.” (İsrâ, 17/23-24)

Kur'an ahlâkı her anımızı bütün ömrümüzü kuşatan eylem ve etkinliklerin en kapsamlı alanıdır.⁸³ Örneğin, “Allah’a ve ahirete iman, insanın hayatında ve yaptıklarında somut olarak görülmeli; davranışlarımızı inancımız yönlendirmelidir. Allah iyidir, iyilikleri ve güzellikleri ödüllendirir. Haksızlık yapmaz adildir; cömerttir.”⁸⁴ Bu bağlamda “Kur’an müminlerin meşru olmayan eylemlerini meşrulaştırma tehlikesinden korumak için bütün insani yapıp-etmelerinde onlara “*kalbi selim*” üzere olmalarını önerir”.⁸⁵ Böylece zorlu geçecek hesap gününde Müminlere kendileri için rehberlik edecek bir çerçeve eylem planı sunar. Bunun için “İnsanların diriltileceği gün ve Allah’a temiz bir kalple gelenler dışında malın da çocukların da fayda vermeyeceği gün beni mahcup etme!” (Şu’arâ, 26/87-89) çağrısıyla yapılan eğitim bireyin anlam arayışına cevap niteliğindedir.

Nitekim tefsirlerde "إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ"; “*temiz bir kalp*”, ifadesiyle bireyin kötü huy ve cehaletten uzak oluşuna dikkat çekilmektedir.⁸⁶ Taberî, tefsirinde âyette geçen “*selîm*” kelimesini, tevhid hususunda kalbin şüphelerden ve şirkten arınması⁸⁷ manasında fesattan arınmış bir kalp⁸⁸ olarak ifade etmiştir. “O, tertemiz bir kalple rabbine yönelmişti.” (Sâffât, 37/84) âyetinde Elmalılı, selim kalbi; tertemiz, her lekeden arınmış, Allah sevgisinden samimi, tamamen Allah’a teslim olmuş kalp olarak tanımlamıştır.⁸⁹

83 Serinsu, *Kimi Örnek Almalı*, 32.

84 Mehmet Paçacı, *Kur'an'a Giriş* (İstanbul: İsam, 2010), 67.

85 Serinsu, *Kimi Örnek Almalı*, 23.

86 Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/517.

87 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an* (Müessesetu'r-Risâle, 1420), 19/365.

88 Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, 239.

89 Emalılı M.Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 6/4060.

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki insan fitraten iyi maddadır; lakin hevası ve kötü çevresi onu kötü ahlâklı olmaya iter.⁹⁰ Salgın hastalık gibi yayılan kötülük ise insan fitratını tahrip eder.

3.4. İyi Niyet

Yüce Allah insanı en güzel biçimde yaratmıştır. Kalp insanın en değerli organıdır. Peygamberimiz bir hadisinde şöyle bildirmiştir: “Allah suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.”⁹¹ Bu yüzden niyet çok mühimdir. Başka bir hadiste ise Peygamberimiz; “Ameller niyetlere göredir. Herkes sadece niyetinin karşılığını alır. Kim Allah ve Resulü için hicret ederse, hicreti Allah ve Resulü’nedir. Kim de erişeceği bir dünyalık veya evleneceği bir kadından dolayı hicret ederse, onun hicreti de hicretine sebep olan şeydir.”⁹² buyurmuştur.

İyi niyet bir anlamda *kalbi selim* olmak demektir; *kalbi selim iyi niyet*, faydalı işler ile var olur. Bu yüzden Kur’an ahlâkı *takvalı* olmayı gerektirir. *Takva* Allah’a karşı duyulan saygıyı ifade eder. Allah’a saygı O’nun emir ve yasaklarına uymakla olur. Peygamberimiz bununla alakalı şöyle buyurmuştur: “Kul bir günah işlediği zaman kalbinde siyah bir nokta oluşur. Bundan vazgeçip tövbe istiğfar ettiği zaman kalbi parlatılır. Günaha devam ederse siyah nokta artırılır ve sonunda tüm kalbini kaplar.”⁹³ Bunun için ödev ve sorumluluklarını yerine getirirken titizlik göstermek *takvalı* olmanın gereğidir. Allah’a karşı gelmekten en çok sakınanlar Allah katında en değerli olanlardır.⁹⁴

İnsan doğası iyilik yapmaya daha yatkın gibi düşünülse de kendi haline terk edildiği zaman sadece iyiye ve güzele eğilimli değildir. Şâyet öyle olsaydı o takdirde ilahi dinlere, peygamberlere, kutsal kitaplara ya da eğitime ihtiyaç olmazdı.⁹⁵ Diğer taraftan tüm yapıp-etmelerinde, *iyi niyet*⁹⁶ ve *kalb-i selim ol-*

90 Mücahit Arpacı, “Kişilik Gelişimi Bağlamında Ahlâk Eğitiminde Vicdan”, *Uluslararası Kişilik ve Karakter Eğitimi İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu* (Ordu: Odu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016), 274.

91 Muslim, *Birr*, 45, 10, 4/1986, no: (2564)-34.

92 Komisyon, *Hadislerle İslam*, ed. Mehmet Emin Özafşar vd. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 3/21.

93 Komisyon, *Hadislerle İslam*, 3/57.

94 Bk. Hucurât, 49/13.

95 Arpacı, “Kişilik Gelişimi Bağlamında Ahlâk Eğitiminde Vicdan”, 278.

96 Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Camiu’s Sahih* (Beyrut: Dâru ibni Kesir, 1987), Bed’ül Vahiy, 1,1, 1/3, no:(54)-1.

mak çabası ve iradesiyle hareket eden birey; “Sizden biri, kendi için sevdiğini kardeşi için de sevmedikçe gerçek imana eremez.”⁹⁷ hadisinde vurgulanan pek çok erdeme ulaşma yolunda salih amel üretme ve geliştirme fırsatı yakalayabilecektir.⁹⁸ Zira ameli, sevaba çeviren şey temiz niyettir.⁹⁹

İnsan kalbini kötü duygu ve düşüncelerden arındırdığında manevi temizliğe kavuşur böylece Allah katındaki değeri artar. İyiliği ya da kötülüğü tercih edebilen insan¹⁰⁰ şu iki âyet ile uyarılır: “Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir.” (Şems, 91/7-9) “Her kim, Allah’ın emir ve yasaklarına saygı gösterirse, bu, Rabbinin katında kendisi için daha hayırlıdır...”(Hac, 22/30).

Peygamberimiz bir hadisinde: “Kalbini yalnızca imana tahsis eden, kalbini selim, dilini doğru, nefsini doymuş, ahlâkını düzgün kılan ve kulaklarını (hak yolunda) haberci, gözlerini (kalp izinde) bekçi kılan kişi kurtuluşa ermiştir... Kalbini (ilâhî güzelliklerin dolup taşıdığı) bir kalp hâline getiren kurtuluşa ermiştir.”¹⁰¹ buyurmaktadır.

Bu açıdan *iyi niyet ve kalb-i selim* arasındaki bağ: “sevgi=bilgi+çaba”¹⁰² formülü ile somut kılınabilir kanaatindeyiz.

Çünkü mümin birey, “Onları doğru yola iletmek senin üzerine borç değildir, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir. Hayır için yaptığınız her harcama kendiniz içindir. Verdiklerinizi ancak Allah rızâsı için verirsiniz. Hayır için yaptığınız her harcamanın karşılığını da hiçbir haksızlığa uğramaksızın tam olarak alacaksınız.” (Bakara, 2/272) âyeti mucibince çevresinde meydana gelen sabit esasları dikkate alarak sağlam inanç ve halis bir niyetle ahlâki eylemde bulunabilecek yeteneğe sahiptir.

97 Muslim, İman, 1, 1, 1/67, no: (45)-71.

98 Serinsu, *Kimi Örnek Almalı*, 67.

99 Özdemir, *Kur’an’da Birey ve Karakter Eğitimi*, 177.

100 Bu hususta bk: Özdemir, *Kur’an’da Birey ve Karakter Eğitimi*, 142.; Kur’an’da “*birr, takva, hidâyet, sırat-ı müstakim, sıdk, salih amel, hayır, maruf, ihsan, hasene, ve istikamet gibi iyi ahlâklılık, ism, dalâl, fahşa, münker, bağı, seyyie, heva, İsrâf, fık, fücür, hatie, zulüm*” gibi kötü ahlâklılık ile benzer anlam içeren bir çok terim olduğuna işaret edilmiştir. İslam’ın genel ahlâk prensipleriyle ilgili olan bu terimler bize Şems sûresi 7-9. âyetlerde bildirildiği üzere insan nefsini kötülüklerden arındırdığında fitratının da yatkın olduğu iyi ahlâklılık üzere yaşayabileceği düşüncesini hatırlatmaktadır.

101 Komisyon, *Hadislerle İslam*, 3/69.

102 Serinsu, *Kimi Örnek Almalı*, 7.

Zira Kur'an Allah'ın emirlerine itaatte insanın fitrî kabiliyetlerini *kalb-i selim ve temiz niyet* ile gerçekleştirmesini ister.¹⁰³ Kur'an, insanı "*emanet ve hilafet bilinci*" çerçevesinde hareket etmeye çağırır ona ödev ve sorumluluklarını hatırlatır. Müslüman birey için iyi-niyet ve ihlaslı olmak bunun ilk adımıdır.

Sonuç

Rûm suresi 30. âyette yaratılış hikmeti gereği Kur'anî ilkelere göre hareket edip varoluşunu gerçekleştirmeye çağrılan insan, eylemlerinin sonunda elde ettiği kazanımlarına onu yöneten değerlerin kaynağı olan Kur'an'a göre anlam verir. İnsanı yöneten değerlerin vahiy temelli olması hayatına verdiği anlamın fitrî olduğunu gösterir. İnsan, hayatına inancıyla anlam verirken maddî-manevî çeşitli kültür kalıpları ile oluşan alışılmış değerleri de kullanır. Bu değerler ise insanın gelişim aşamalarında gösterdiği tarihe, zamana, mekâna uygun tavır almalarıdır. İnsanın, fitrî vahiy temelli kendini gerçekleştirme çabası sahip olduğu değerlerle doğrudan ilgilidir. Varlık hiyerarşisinde insan en üste çıkarılmıştır. Kur'an ile zihniyetini inşa eden her bir birey varoluşunu farklı şekilde gerçekleştirebilir. Kur'an'ı Kerim insanın anlam arayışı ile fitratın gereksinimlerine ve sürekli değişen davranışlarına yönelik bir öğüt, bir uyarı ve davet olmuştur. İslam dini insandan varoluşunu Kur'anî ilkelere göre gerçekleştirmesini ister. İnsan Allah'ın dininin dindarı olma yolunda kendini ne kadar çok verirse o kadar Kur'an'ın insanı olur. Kur'an'ı Kerim kendini hidayet rehberi olarak tanımlamakta, insan için örnekler sunmakta, insan-hayat-tabiat-evren bütünlüğünün gerçekleştirilmesi için kurallar koymaktadır. Kur'an insanın davranış ve eylemlerinde Allah'a itaati merkeze alan temel yönlendirici ilkeler vaz etmiştir. Ayrıca Kur'an onun yapıp-etmelerini sorumluluk, adalet, ahlâk, iyi niyet gibi değerlerle gerçekleştirmesini istemektedir. Bu değer ve ilkeler Müslümanlığın şartları olup her bir bireyin başarabileceği eylemlerdir. Her türlü ön yargıdan uzak insan, bu kurallara tam bir teslimiyet ile itaat ettiğinde anlam oluşturma çabasına tatmin edici cevaplar bulur. Kalpleri tatmin eden şey ise Allah'ın yaratılış ölçülerine göre yaşamak azmi ve kararlılığıdır. Mümin birey Kur'an'ın istediği Oku-Düşün-Anla-Yaşa, temel sorumluluğunda Alâk suresi ilk 5 âyetinde belirtildiği üzere yaşam boyu eğitim faaliyetinde bulunabilecek tabiattır. Çeşitli bağlamlar içerisinde varlık gösteren mümin insan hayatın değişen görünümleri karşısında doğru zamanda

103 Serinsu, *Kimi Örnek Almalı*, 23.

doğru yerde doğru işi (salih amel) yapabilecek donanıma sahiptir. Bu bağlam-ları anlamlandırabildiği sürece insan, hayatını yaratılış formunda, normal bir şekilde sürdürebilir.

Kaynaklar/References

- Albayrak, Halis. *Kur'an'da İnsan Gayb İlişkisi*. İstanbul: Şule Yayınları, 1. Basım, 1993.
- Albayrak, Halis. *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algulamak*. İstanbul: Şule Yayınları, 2011.
- Arpacı, Mücahit. “Kişilik Gelişimi Bağlamında Ahlâk Eğitiminde Vicdan”. *Uluslararası Kişilik ve Karakter Eğitimi İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*. 271-291. Ordu: Odu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016.
- Boynukalın, Ertuğrul. “Makasıdu’ş- Şerîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/423-427. Ankara: TDVİA, 2003.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Camiu’s Sahih*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru ibni Kesir, 3. Basım, 1987.
- Büyükdüvenci, Sabri. “DSpace@Ankara Üniversitesi Rehberi”. *Ankara Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi*. Erişim 25 Şubat 2022. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/46141/6396.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 5. Basım, 2010.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru’l-hadîs*. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-‘Arabîye, 1383.
- Düzgün, Şaban Ali. “İnsanın Doğası (Fitratı) ve Özgürlüğü Üzerine”. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016), 322-342.
- Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî, Râğîb. *el-Müfredât fî Garîbî’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Mâarife, 1961.
- Ege, Remziye. *Dinî Rehberlik*. İstanbul: Şule Yayınları, 2015.
- Emalı’lı M.Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur’an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Eyüpoğlu, Osman - Okuyan, Mehmet. “Kur’an’ın Sosyo-Kültürel Koşulları Dikkate Alışı: Ma’rûf Kavramı Örneği”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/26-27 (01 Eylül 2008), 175-213. <https://doi.org/10.17120/omuifd.76926>
- Fahrüddîn er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Mefââtihu’l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’l-Türâsî’l-‘Arabî, 1420.
- Hayati Hökelekli. “Fitrat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/47-48. TDVİA, 1996.
- İbn Kesir, Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî. *Tefsîru’l-Kur’ani’l-azîm*. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Tayyibe li’n-Neşr, 2. Basım, 1420.
- İbn Manzur Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem,. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, ts.
- İslamoğlu, Mustafa. *Nüzûl Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur’an Gereçeli Meal-Tefsir*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2014.
- Karaman, Fikret vd. *Fitrat*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2010.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Keleş, Ahmet. *Kur’an’ın Cem’i ve Tertibi*. “İslâmî Araştırmalar” 14/1 (2001).

- Kılıç, Recep. *Ayet ve Hadisler Işığında İnsan ve Ahlâk*. Ankara, 1995.
- Kılıç, Sadık. *Fitratın Dirilişi*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- Komisyon. *Hadislerle İslam*. ed. Mehmet Emin Özafşar vd. 7 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Kutup, Muhammed. *İnsan Psikolojisine Üzerine Etüdler*. çev. Bekir Karlıağa. İstanbul: İşaret Yayınları, 4., ts.
- Mengüşoğlu, Takiyyettin. *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988.
- Muslim, Ebu'l- Huseyn Muslim b. Haccac. *es-Sahih*. ed. M.Fuad Abdulkaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, t.y.
- Mustafa Çağrıncı. "Ahlâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDVİA, 1989.
- Orum, Fatih. *Kur'an'ın Öğrettiği Kavramlar Serisi: 1 "Din"*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2016.
- Özdemir, Hasan Rıza. *Kur'an'da Birey ve Karakter Eğitimi*. İstanbul: Şule Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Paçacı, Mehmet. *Kur'an'a Giriş*. İstanbul: İsam, 4. Basım, 2010.
- Selahattin Polat vd. *Fitrat*. Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997.
- Selçuk, Mualla vd. (ed.). *İnsan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013.
- Selçuk, Mualla vd. *Kur'an ve Birey*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2010.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kimi Örnek Almalı Hz.Peygamber (s.a.v) ve Kur'an Ahlâkı*. İstanbul: Şule Yayınları, 3., 2016.
- Serinsu, Ahmet Nedim. "Kur'an İnsanın Anlam Arayışına Cevaptır". *Diyanet İlmî Dergi*. Kur'an Özel Sayısı (2012), 707-719.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'an Nedir?* İstanbul: Şule Yayınları, 6. Basım, 2016.
- Soysaldı, H. Mehmet. *Günümüzde Kur'an'ın Anlaşılması*. "İslâmî Araştırmalar" 14/1 (2001).
- Süleymaniye Vakfı Din ve Fitrat Araştırmaları Merkezi, "Süleymaniye Vakfı Meali". Erişim 14 Eylül 2021. <https://www.suleymaniyevakfimeali.com/Meal/Nisa.htm#31>
- Şentürk, Habil. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Esra, 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Müessesetu'r-Risâle, 1. Basım, 1420.
- Tarhan, Nevzat. *Değerler Psikolojisi ve İnsan*. İstanbul: Timaş, ts.
- Taslaman, Caner. *Fitrat Delilleri*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1. Basım, 2017.
- Tümer, Günay. "Din". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/312-320. İstanbul: TDVİA, 1994.
- Vahidî, Ebü'l-Hasen Alf b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî. *et-Tefsîrü'l-basît*. 25 Cilt, 1430.
- Yapıcı, Asım. "Şüphe ve İnanç Kısılcığında Gençlerin Din ve Dindarlık Algıları". *İlahiyat Akademisi* 12 (29 Aralık 2020), 1-44. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ilak/798713>